

Werbungs-Büchlein:

Oder/

Von Anstellung
Teutscher Orationen vnd Re-

den: in welchen / neben gründlicher
Vnderweisung der Rede-kunst / allerhand
Formulen / von Fürtrag: Eynlad: Empfah: vnd Ab-
dancungen / so wol bey Werbungen / Hochzeiten / Ge-
vatterschaften / Kindtauffen / Begräbnissen /
als vielerley anderen Zufällen /
begriffen.

Indrenzehen Theil vnd gewis-
se Capitul vndercheiden: wie solches
in nachfolgenden Blättern außführ-
lich zu ersehen.

Durch Johann Rudolff Sattlern/
gewesenen Gerichtschreibern zu Basel/
gestellt / vnd jeko zum sechsten mahl
in Truct verfertiget.

Getruckt zu Basel/

In verlegung Ludwig Königs / im Jahr 1633.

Anleitung zum rechten Reden / Instrukcje poprawnego używania języka

MAŁGORZATA KUBISIAK

Mit dem rechten Reden beschäftigt sich von alters her die Rhetorik. Sie baut auf der Überzeugung von der Wirkmächtigkeit der Sprache auf, die zu unterschiedlichen Zwecken und in unterschiedlichen Situationen eingesetzt werden kann. Der rechte Gebrauch der Sprache ist ein Mittel, sich in der Öffentlichkeit zu bewähren. Während sich die Rhetorik in Mittelalter und Renaissance v.a. auf das Lateinische bezog, erhielt im 17. Jahrhundert das Konzept, wie man die Sprache gekonnt handhaben und ihre kommunikativen Möglichkeiten situativ unter Beweis stellen kann, eine national kulturstiftende Funktion. Ziel war es, die deutsche Sprache als gesellschaftsfähig herauszustellen und ihre Ebenbürtigkeit mit dem Lateinischen und v.a. den romanischen Volkssprachen zu beweisen. Die Bereiche, in denen der rechte Gebrauch der Muttersprache gelehrt werden sollte, waren breit gestreut und reichten von der Politik und Verwaltung bis zur Salonunterhaltung. Die deutsche Sprache sollte hier vor allem das Französische ersetzen. Die Stoßrichtung ging gegen das Verhalten *à la mode* (Alamode), d.h. die Orientierung an der höfischen französischen Kultur, deren Einfluss im Adel (und dem sich an diesem orientierenden Bürgertum) seit dem Anfang des 17. Jahrhunderts kontinuierlich stieg. Der richtige Gebrauch der (deutschen) Sprache war aber nicht nur eine Frage der sprachlichen Korrektheit. Die Sprachforscher des barocken Zeitalters verstanden die Sprache als kongruent mit den Dingen, deren ‚Natur‘ die Wörter widerspiegeln. Eine richtige Benennung der Dinge sicherte daher ein adäquates, d.h. wahrheitsgemäßes Verhältnis zur Wirklichkeit und hatte moralische Implikationen: Der richtige Sprachgebrauch war Ausdruck eines tugendhaften Lebenswandels. Georg Phillip Harsdörffer, Verfasser der *Frauenzimmer Gesprächspiele* (1641–1649) betont, dass seine Sammlung nicht nur die Gesellschaftsfähigkeit der deutschen Sprache beweise, sondern auch die guten Sitten fördere.

Domeną retoryki było zawsze poprawne posługiwanie się językiem. Jej przedstawiciele byli przekonani o sprawczej mocy języka, używanego w różnych sytuacjach do różnych celów. Poprawne posługiwanie się językiem stanowiło narzędzie służące autoprezentacji podczas wystąpień publicznych. Retoryka średniowiecza i renesansu bazowała na łacinie, jednak w XVII w. umiejętne używanie języka i demonstrowanie jego możliwości komunikacyjnych w konkretnej sytuacji zyskało wymiar narodo- i kulturotwórczy. Miało dowodzić, że niemczyzna to język społecznie akceptowalny i równorzędny z łaciną, a zwłaszcza z językami romańskimi. Oszary wymagające uczenia prawidłowego użycia języka ojczystego były bardzo rozległe i sięgały od polityki i administracji aż po salonowe konwersacje. W tym ostatnim przypadku niemczyzna miała zastąpić przede wszystkim język francuski i być przeciwwagą dla postawy *à la mode*, tj. Zorientowaniu na francuską kulturę dworską, której wpływy wśród szlachty (oraz wzorującego się na niej mieszczaństwa) od początku XVII w. systematycznie rosły. Prawidłowe posługiwanie się językiem (niemieckim) nie sprowadzało się jednak wyłącznie do samej poprawności. Badacze języka epoki baroku postrzegali język jako nierozłączny z rzeczami, których ‚naturę‘ odzwierciedlały słowa. Dlatego prawidłowe nazywanie rzeczy gwarantowało adekwatny, tj. Zgodny z prawdą stosunek do rzeczywistości i miało konsekwencje moralne: poprawne używanie języka było wyrazem cnotliwego sposobu życia. Georg Phillip Harsdörffer, autor książki *Frauenzimmer Gesprächspiele* (1641–1649) podkreśla, że jego zbiór (zabaw konwersacyjnych) dowodzi nie tylko społecznej wartości niemczyzny, ale też promuje dobre obyczaje.

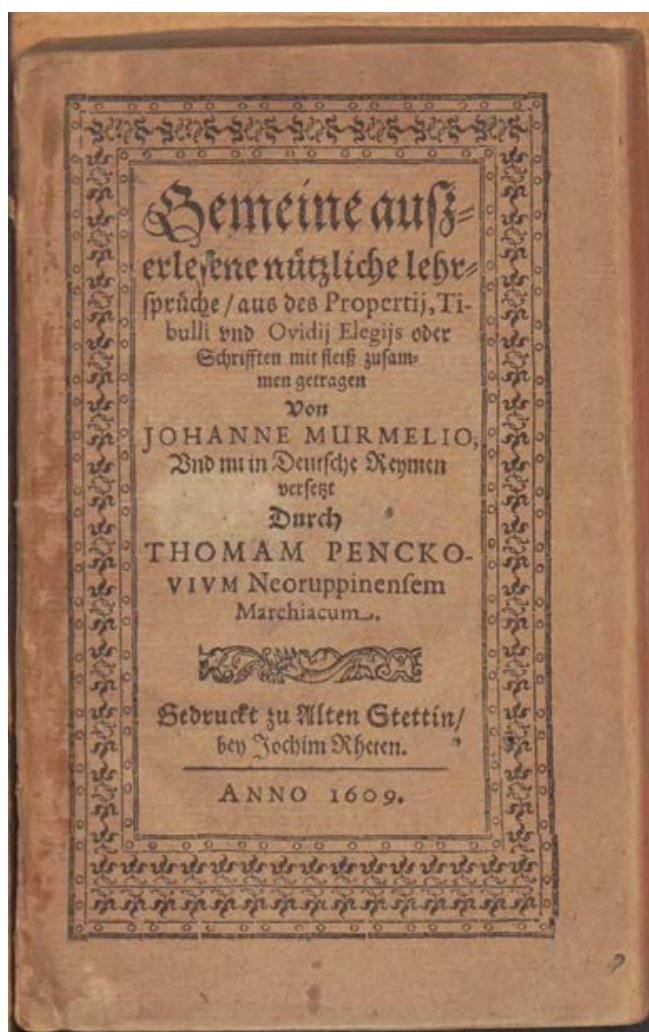
Ponieważ umiejętność posługiwania się językiem ojczystym stosownie do sytuacji uznawano za część ogólnej nauki o zachowaniu i języku, zasady jego prawidłowego użycia opisywano w podręcznikach instruktażowych, nawiązujących do dwóch tradycyjnych nurtów. Jeden z nich stanowiły nauki o zachowaniu, które wzorem Cortegiano Baldassare’a Castiglione (1528) i *Traité de la Cour* (1616) Eustachego de Refuge określiły ideał postawy miejsko-

Da die Fähigkeit, sich der Muttersprache der Situation angemessen zu bedienen, Teil einer allgemeinen Verhaltens- und Sprachlehre war, fanden sich Regeln zu ihrem rechten Gebrauch in Anleitungsbüchern, die an zwei Traditionsstränge anknüpften. Die eine Gruppe bildeten Verhaltenslehren, die nach dem Vorbild des *Cortegiano* (1528) von Baldassare Castiglione und des *Traité de la Cour* von Eustache de Refuge (1616) das Ideal eines urban-höfischen Verhaltens aufstellten und nach dem Vorbild des *Handorakels* von Balthasar Gracián kluges und in diesem Sinne ‚politisches‘ Verhalten lehrten. Im Jahre 1655 legte Harsdörffer die deutsche Version des Buches von de Refuge unter dem Titel *Der kluge Hofmann* vor und veröffentlichte zwei Jahre später einen eigenen *Discours von der Höflichkeit* (1657). Die andere Gruppe von Texten folgte der Tradition der Konversationsbücher, in welchen Gesprächsstoffe aus unterschiedlichsten Wissensbereichen dargestellt wurden. Diese befriedigten die Neugierde der Leser nach Kuriositäten und lieferten ihnen Weisheitslehren für alle Lebenslagen, versorgten sie aber auch mit allerlei Stoff für unterschiedliche Unterhaltungsformen.

Den Bestseller einer solchen Literatur brachte damals ohne Zweifel Harsdörffer mit seinen *Gesprechspielen* auf den literarischen Markt. Harsdörffer bemühte sich um die Vermittlung eines ganzheitlichen Modells eines versatilen Gesprächs- und Spielverhaltens, indem er ausführliche und detailfreudige Gesprächs- und Spielmuster für Gebildete beiderlei Geschlechts bereitstellte.

In der Sammlung der UB Lodz finden sich Bücher, die das ganze Spektrum von Anleitungsbüchern präsentieren: neben Anleitungen zum richtigen Sprachgebrauch wie Johann Rudolph Sattlers *Von Anstellung Teutscher Orationen* von 1633 und Neuauflagen von älteren Kompendien wie den *Gemeinen ausserlesenen nützlichen Lehrsprüche* von Johannes Murmellius von

-dworskiej, ucząc w ślad za *Handorakel* Balthasara Graciána mądrego i w tym sensie ‚politycznego‘ zachowania. W 1655 r. Harsdörffer opublikował niemiecką wersję książki de Refuge’a pt. *Der kluge Hofmann*, dwa lata później własną pracę *Discours von der Höflichkeit* (1657). Drugi tradycyjny nurt odwoływał się do książek konwersacyjnych, oferujących tematy do rozmów z najróżniejszych dziedzin. Książki te zaspokajały zapotrzebowanie czytelników na rzeczy dziwne i kuriozalne, a także dostarczały mądrych rad do zastosowania we wszystkich sytuacjach życiowych, jak również wszelkiego rodzaju materiałów dla różnych form rozrywki. Niewątpliwym bestsellerem wśród tego rodzaju literatury stał się wspomniany już zbiór *Gesprechspiele* Harsdörffera. Autor starał się przekazać w nim całościowy model wszechstronnej konwersacji i zachowań podczas zabawy, proponując wykształconym osobom obojga

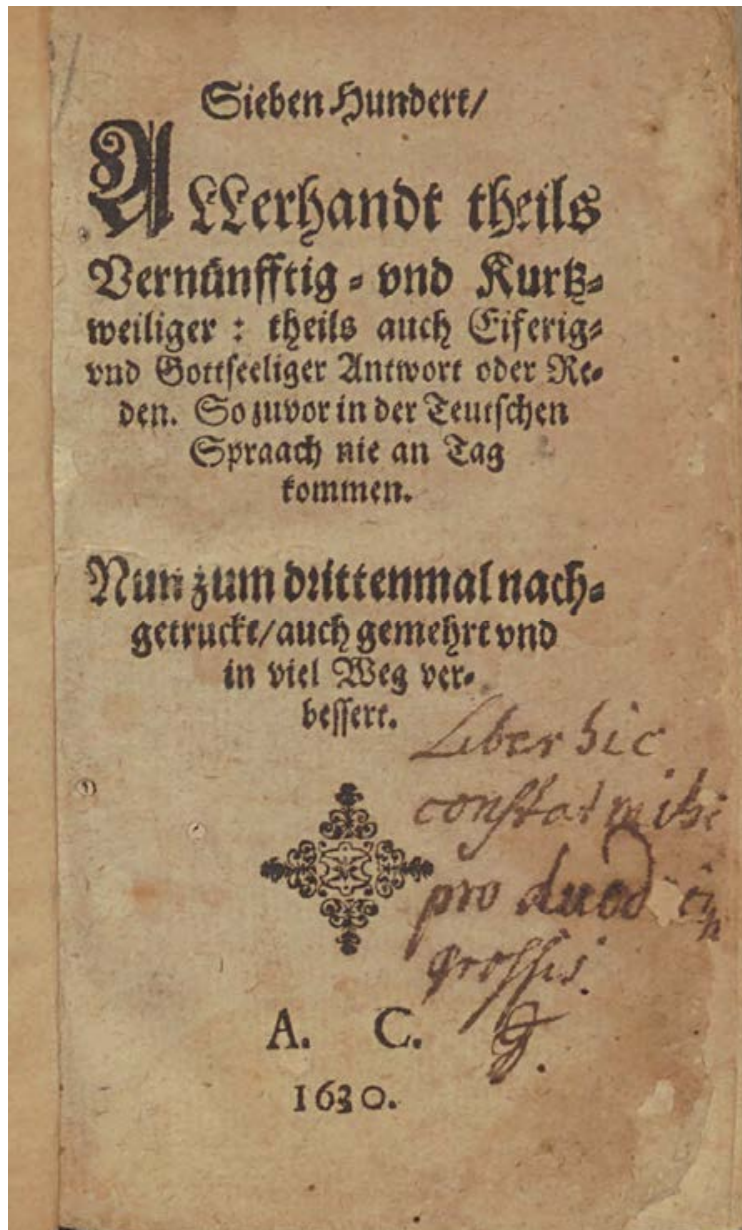
Sign. 1001591: Johannes Murmellius: *Gemeine auß-erlesene nützliche Lehrsprüche*. Stettin: Joachim Rheet 1609.

1609 allen voran selbstverständlich Harsdörffers *Gesprechspiele*, Christian Lehmanns *Florilegium Politicum* von 1630 und Julius Wilhelm Zincgrefs *Apophthegmensammlung Der Teutschen Scharpsinnige kluge Sprüche* von 1626.

ptci wnikliwe i szczegółowe wzorce konwersacji i rozrywki.

W zasobach BUŁ znajdują się książki prezentujące szerokie spektrum takich podręczników-instruktaży: oprócz instrukcji poprawnego posługiwania się językiem, takich jak np. *Von Anstellung Teutscher Oriatonen* Johanna Rudolpha Sattlera z 1633 r.

i nowych wydań starszych kompendiów (np. *Gemeine ausserlesene nützliche Lehrsprüche* Johanneses Murmelliusa z 1609 r.) znajdziemy tu także oczywiście *Gesprechspiele* Harsdörffera, *Florilegium Politicum* Christiana Lehmanns z 1630 r. i zbiór apoftegmatów Juliusa Wilhelma Zincgrefa *Der Teutschen Scharpsinnige kluge Sprüche* z 1626 r.

Sign. 1003678: *SiebenHundert Antwort oder Reden*. Tübingen: Philibert Brunnen 1630.

Literaturhinweise / Bibliografia

- Aurnhammer, Achim u. Nicolas Detering: *Deutsche Literatur der Frühen Neuzeit. Humanismus, Barock, Frühaufklärung*. Tübingen 2019.
- Gardt, Andreas: *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland. Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Berlin 1999.
- Meid, Volker: *Die deutsche Literatur im Zeitalter des Barock. Vom Späthumanismus zur Frühaufklärung 1570–1740*. München 2009.
- Niefanger, Dirk: *Barock. Lehrbuch Germanistik*. 3., aktualisierte und erweiterte Aufl., Stuttgart/Weimar 2012.

Der Teutschen
Scharpfsinnige
kluge Sprüche/

Durch
Julium Wilhelm
Zingrefen/der Rech-
ten Doctorn.

1660

Strassburg/

Anno M.DC.XXVI.

Bei
Johann Wilhelm
Sel. Er-
ben.

Julius Wilhelm Zincgref: *Der Teutschen Scharpfsinnige kluge Sprüch. Teutscher Nation Klug ausgesprochene Weißheit / Das ist / Deren auß Teutschen Landen erwehlt vnd erbornen Bäpst / Bischoff / Keyser / König Chur vnd Fürsten / Grafen vnd Herrn / Edlen / Gelehrten und jedes stands / wolbeanhmter personen Lehrreiche Sprüch / geschwinde aufschlåg / artige Hoffreden / denckwürdige Scherzfragen / antworten / gleichnusse / vnd was dem allen gleichförmig / von Griechen Apophthegma genant ist / Sambt einem Anhang Weiser Spruchreden der vhralten Teutschen / vnd deren zugewandten Völcker / Theutonen / Cimbern / Scythen / Gothen / Wandelen oder Wenden etc.* Straßburg: Josias Rihel Erben 1626 (VD17: 23: 250720D).

20 Bl., 452 S.

Sign.: 1004194 – Prov.: Stadtbibliothek Berlin, Göriz-Lübeck-Stiftung, GL 2199

Das Leben des Juristen Julius Wilhelm Zincgref (1591–1635) war von den Wirren des Dreißigjährigen Krieges gezeichnet. Der Krieg zwang ihn immer wieder dazu, seinen Wohnort (Heidelberg, Frankfurt a.M., Straßburg, Worms) zu wechseln und brachte ihn um seinen gesamten Besitz. Die letzte Zeit seines Lebens verlebte er als Landschreiber von Alzey in St. Goar am Rhein, wo er mit 44 Jahren an der Pest starb. Zincgref studierte in Heidelberg und war jahrelang mit dem Heidelberger Dichterkreis verbunden, als dessen Mitglied er literarisch tätig war. Bekannt wurde sein Name als Herausgeber von Martin Opitz' *Teutschen Poemata*, die er gegen den Willen seines Freundes 1624 veröffentlichen ließ und die er um eine Sammlung von Mustergedichten anderer Autoren, darunter auch eigenen, ergänzte. Er tat sich aber auch als gesellschaftskritischer und politischer Schriftsteller hervor, aus dessen Feder das in Zusammenarbeit mit dem berühmten Kupferstecher Matthäus Merian entstandene Emblembuch *Emblematum ethico-politicorum centuria* (1619) stammt.

Der Teutschen Scharpfsinnige kluge Sprüch ist eine Apophthegmensammlung. Zincgref greift hier die auf Plutarch zurückgehende Tradition der Gattung des Apophthegmas auf und bietet eine Sammlung von ‚Denksprüchen‘, d.h. von mitunter anekdotenhaft verbrämten Aussprüchen und Sentenzen, die in der mündlichen oder schriftlichen Überlieferung bekannten Persönlichkeiten zugeschrieben werden. Zincgref

Życie prawnika Juliusa Wilhelma Zincgrefa (1591–1635) upływało w cieniu zawirowań wojny trzydziestoletniej, która wielokrotnie w po-wiecie go do zmiany miejsca zamieszkania (Heidelberg, Frankfurt n.M., Strasburg, Wormacja), pozbawiając też całego dobytku. Ostatnie lata swego życia spędził jako urzędnik z powiatu Alzey w St. Goar nad Renem i tam w wieku 44 lat zmarł na dżumę. Zincgref studiował w Heidelbergu i przez wiele lat związany był z kręgiem tamtejszych poetów (Heidelberger Dichterkreis). Swą aktywność literacką rozwijał jako członek tego właśnie stowarzyszenia. Jego nazwisko stało się znane, gdy wydał dzieło Martina Opitza *Teusche Poemata*. Opublikował je w 1624 r. wbrew woli przyjaciela, wzbogacając tom o zbiór przykładowych wierszy innych autorów, w tym również własnych. Wyróżniał się też jako pisarz społeczno-krytyczny i polityczny, spod którego pióra wyszła księga herbowa *Emblematum ethico-politicorum centuria* (1619), stworzona we współpracy ze słynnym miedziorytnikiem Matthäusem Merianem.

Der Teutschen Scharpfsinnige kluge Sprüch to zbiór apoftegmatów [krótkie utwory literackie, wierszowane lub prozatorskie, prezentujące dowcipną, trafną wypowiedź wybitnej postaci, np. władcy]. Zincgref nawiązuje tu do tradycji gatunku sięgającego czasów Plutarcha, prezentując zbiór „memorandów“, tzn. powiedzonek i sentencji, niekiedy przyozdobionych anegdotami, przypisywanych w tradycji ustnej lub pisemnej znanym osobistościom. Autor czerpie z najróżniejszych źródeł (dzieł historiograficznych, biografii i autobiografii, zbiorów anegdot) i w różnych językach (greckim i łacińskim, niemieckim, niderlandzkim, francuskim, angielskim

← Sign. 1004194: Julius Wilhelm Zincgref: *Teutsche Apophthegmata*. Straßburg: Josias Rihel Erben 1626.

schöpft aus unterschiedlichsten Quellen (historiographischen Werken, Biographien und Autobiographien, Anekdotensammlungen) in verschiedenen Sprachen (Griechisch und Latein, Deutsch, Niederländisch, Französisch, Englisch und Italienisch) und baut seine Sammlung zu einem Geschichtsbuch auf, in welchem bekannter Deutscher: deutscher Kaiser, Könige, Fürsten und Bischöfe gedacht wird. Davon legt der im oberen Viereck der Rahmenvignette des Titelblatts befindliche lateinische Spruch beredtes Zeugnis ab: „dignos laude vetat mori“, eine verkürzte und leicht abgewandelte Version des Ausspruchs des Horaz: „dignum laude virum Musa vetat mori“ („Einen lobwürdigen Mann lässt die Muse nicht sterben“).

In der Sammlung der UB Lodz befinden sich zwei Exemplare von Zincgrefs Apophthegmen-sammlung. Beide stammen aus den Beständen der Berliner Stadtbibliothek (Göritz-Lübeck-Stiftung). Das hier präsentierte digitalisierte Exemplar (Sign. 1004194) war im Besitz Ernst Kirchners, bevor es in die Berliner Stadtbibliothek gelangte. Im inneren Deckel des Einbandes findet sich sein Exlibris („Ex libris Ernesti Kirchner“), das teilweise durch das Exlibris der UB Lodz überklebt ist.

i włoskim); konstruuje swą kolekcję jako podręcznik historii, w którym upamiętnia znanych Niemców, a więc niemieckich cesarzy, królów, książąt i biskupów. Dobitnie świadczy o tym łacińskie motto, zamieszczone w górnym kwadracie ramki winiety na karcie tytułowej: „dignos laude vetat mori“. Jest to skrócona i nieco zmodyfikowana wersja znanej sentencji Horacego: „dignum laude virum Musa vetat mori“ („muza nie da umrzeć mężom godnym chwały“).

W zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego znajdują się dwa egzemplarze zbiorów apophthegmatów Zincgrefa. Oba pochodzą z zasobów berlińskiej Biblioteki Miejskiej (Göritz-Lübeck-Stiftung). Egzemplarz zdigitalizowany (sygn. 1004194), zanim trafił do Biblioteki Miejskiej w Berlinie, był w posiadaniu Ernsta Kirchnera. Ekslibris właściciela („Ex libris Ernesti Kirchner“) widnieje na wewnętrznej okładce oprawy, częściowo zaklejony przez ekslibris BUŁ.

→ Sign. 1004194: Julius Wilhelm Zincgref: *Teutsche Apophthegmata*. Straßburg: Josias Rihel Erben 1626, vorderer Innendeckel.

Textausgabe / Wydanie tekstu

Julius Wilhelm Zincgref: *Apophthegmata teutsch*, hg. von Theodor Verweyen, Dieter Mertens und Werner Wilhelm Schnabel, Bd. I: Text; Bd. II: Erläuterungen und Identifizierungen. Mit einer Einleitung von Theodor Verweyen und Dieter Mertens. Berlin/Boston 2011.

Literaturhinweise / Bibliografia

Aurnhammer, Achim und Nicolas Detering: *Deutsche Literatur der Frühen Neuzeit*. Tübingen 2019.

Mertens, Dieter: Julius Wilhelm Zincgref und das Problem des Späthumanismus, in: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 150 (2002), S. 185–201.

Schilling, Michael: Zincgref, Julius Wilhelm, in: *Killy Literaturlexikon: Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraums*, hg. v. Wilhelm Kühlmann. 2. Aufl., Bd. 12. Berlin/Boston 2011, S. 682–684.

Ex libris

Ernesti Kirchner.

Theol. Octav. N : *165* 147.

18... 18...

FLORILEGIUM PO-
LITICUM.

Politischer Blumengarten.

Darinn außerslesene Po-
litische Sententz/Lehren/Reguln/
vnd Sprüchwörter auß Theologis, Ju-
risconsultis, Politicis, Historicis, Philosophis,
Poëten, vnd eygener erfahrung vnter 286. Ti-
teln zu sonderm nutzen vnd lust Hohen vnd
Niedern im reden / raten vnd schreiben / das
gut zubrauchen vnd das böß zu meiden/
in locos communes zusam.

men getragen.

Durch

Christophorum Lehman.

Getruckt impensis autoris

ANNO 1630.

Christoph Lehmann: *Florilegium Politicum. Politischer Blumengarten. Darinn außerle-sene Politische Sentenz / Lehren / Reguln / vnd Sprüchwörter auß Theologis, Juris-consultis, Politicis, Historicis, Philosophis, Poeten vnd eygener erfahrung unter 286 Tituln zu sonderm nutzen vnd lust Hohen vnd Niedern im reden / raten vnd schrei-ben / das gut zebrauchen vnd das bös zumeiden in locos communes zusammen ge-tragen* [s.l.: s.n.] 1630 (VD17: 283666T).

[8] Bl., 947 [i.e. 923] S.

Sign.: 1004097 – Prov.: Ø

Christoph Lehmann (um 1567–1638) stammt aus der Niederlausitz, er studierte in Leipzig und hielt sich einige Zeit als Hofmeister in Jena auf, ließ sich aber endgültig in der Freien Reichsstadt Speyer nieder. Hier fing seine Karriere an, die ihn vom Konrektor einer Lateinschule in den Stadtrat führte. In dessen Auftrag unternahm er viele Missionen (u.a. zu Kaiser Rudolph II. nach Prag), in denen er sich als geschickter Diplomat bewährte. 1629 trat er in den Dienst Philipp Christophs von Sötern, des Bischofs von Speyer und Kurfürsten von Trier. Nachdem die kaiserlichen Truppen Speyer besetzt hatten, zog er nach Heilbronn, wo er als Stadtsyndicus tätig war. Der Stadt Speyer gegenüber zeigte sich Lehmann dankbar, indem er ihre Geschichte niederschrieb. Die auf sorgfältigen Quellenstudien beruhende *Chronika der Freien Reichs Statt Speyr* zeichnet die Geschichte der Stadt bis 1500 und wurde nach 10jähriger Arbeit 1612 vorgelegt; sie trug ihrem Autor den Titel des ‚deutschen Livius‘ ein.

Das *Florilegium Politicum* ist eine Sammlung von Sprichwörtern, Apophthegmen, Exempeln und Sentenzen, die nach Art eines Wörterbuchs je einem ‚locus communis‘ zugeordnet werden. Diese reichen von ‚Abschlagen‘ bis ‚Zweifel‘ und sind thematisch weit gestreut: Neben Einträgen zu ‚Affecten‘ finden sich auch solche zu ‚Kunst‘ und ‚Schönheit‘. Lehmann schöpfte aus unterschiedlichsten antiken und mittelalterlichen Quellen und benutzte auch Sprichwortsammlungen des 16. Jahrhunderts (Hans Sachs, Georg Rollenhagen). Der Eintrag zum ‚Anfang‘ z.B. enthält u.a. abstrakt gehaltene Lebensmaximen wie: „Man muß nicht zu hoch und nicht zu nieder anfangen“ oder:

Christoph Lehmann (ok. 1567–1638) pochodził z Dolnych Łużyc; studiował w Lipsku i przez pewien czas był nauczycielem domowym w Jenie. Ostatecznie osiadł w Wolnym Cesarskim Mieście Spira (Speyer). Tu zaczęła się jego kariera, która zawiodła go od stanowiska wicerektora łacińskiej szkoły do rady miejskiej. Z polecenia rajców podejmował się prowadzenia wielu różnych misji (m.in. udając się do Pragi, do cesarza Rudolfa II), w których dał się poznać jako zręczny dyplomata. W 1629 r. Rozpoczął służbę dla Philippa Christopha von Söterna, biskupa Spiry i elektora Trewiru. Po zajęciu Spiry przez wojska cesarskie przeniósł się do Heilbronn i tam pracował jako miejski syndyk. Miastu Spira wyraził swą wdzięczność, spisując jego historię. Dzieło *Chronika der Freien Reichs Statt Speyr (Kronika Wolnego Cesarskiego Miasta Spira)*, oparte na wnikliwych studiach źródłowych i przedstawiające dzieje miasta do 1500 r., zaprezentował w 1612 r., po dziesięciu latach pracy. Przyniosła ona jej autorowi tytuł „niemieckiego Liwiusza“.

Praca pt. *Florilegium Politicum* to zbiór przysłów, apoftegmatów, przykładów i sentencji, przyporządkowanych na wzór słownika do danego *locus communis*. Przy szerokim zakresie tematycznym wipsy oscylują pomiędzy ‚odrzu-ceniem‘ i ‚wątpliwościami‘. Obok tekstów na temat ‚afektów‘ znajdziemy również hasła takie jak ‚sztuka‘ czy ‚piękno‘. Lehmann czerpał z szerokiej gamy źródeł starożytnych i średnio-wiecznych, wykorzystał też zbiory przysłów z XVI w. (Hans Sachs, Georg Rollenhagen). Przykładowo zapis odnoszący się do ‚początku‘ zawiera abstrakcyjne maksymy życiowe, takie jak np.: „Nie musisz zaczynać ani zbyt wysoko ani zbyt nisko“ lub:

Der Anfang vnnd Ursprung muß in jeder Sach erwogen werden / vnd dann was drauff erfolgt / vnd ist Narrheit / vom verlauff der sachen reden / vnd den Anfang nicht wissen. (S. 17f.)

Er enthält aber auch sprichwortähnliche Sentenzen: „Beißt die Maus einmal vom Käß / ist sie schwerlich davon abbringen“ (S. 18). Das Zusammenspiel von Gattungen und Formen legt die Intention Lehmanns offen. Er will weder ein enzyklopädisches Wissen ausbreiten noch ein *inventio*-Handbuch für Redner und Dichter präsentieren, sondern einen Ratgeber mit Handlungsanweisungen bereitstellen, der einem jeden, welchem Stand er auch angehören möge, helfen könnte, sich sicher im Leben und auch auf dem Terrain der Politik zu bewegen. Sein *Florilegium* steht in der Tradition von Handlungsbüchern nach dem Vorbild des *Handorakels* von Balthasar Gracián.

Aus welcher Bibliothek das Lodzer Exemplar nach Lodz gelangt ist, ist unbekannt. Über die Besitzer des Buches informieren das Exlibris „Ex Libris Caroli Fischer“ und ein handschriftlicher Besitzereintrag auf dem Titelblatt: „Christian Frid[rich]. Weichelm D.“

We wszystkim trzeba brać pod uwagę początek i pochodzenie / i to co za tym idzie / a głupstwem jest / mówić o biegu rzeczy / i nie znać początku. (s. 17f.)

Są tu także sentencje przypominające przysłowia: „Gdy mysz raz spróbuje sera / trudno ją od tego odwieść“ (s. 18). Współgranie gatunków i form wskazuje na intencję Lehmanna. Jego celem nie jest ani szerzenie encyklopedycznej wiedzy ani też prezentowanie podręcznika *inventio* dla mówców i poetów, lecz przekazanie czytelnikowi poradnika zawierającego porady przydatne dla każdego, niezależnie od statusu, kto chciałby pewniej poruszać się w życiu i w polityce. *Florilegium* Lehmanna wpisuje się w tradycję tzw. ksiąg postępowania (tj. Poradników-instruktarzy), opartych na modelu *Handorakel* (*Przepowiadanie z ręki*) Balthasara Graciána.

Nie wiadomo, z jakiej biblioteki egzemplarz znajdujący się w BUŁ trafił do Łodzi. Informacji o książce dostarczają: ekslibris „Ex Libris Caroli Fischer“ oraz odręczny wpis właściciela na karcie tytułowej: „Christian Frid[rich] Weichelm D.“

→ Sign. 1004097: Christoph Lehmann: *Florilegium Politicum*. [s.l.: s.n.] 1630, vorderer Innendeckel.

Textausgabe / Wydanie tekstu

Florilegium Politicum. Politischer Blumen Garten. Faksimiledruck der Aufl. v. 1639, hg. u. eingeleitet v. Wolfgang Mieder. Bern 1986.

Literaturhinweise / Bibliografia

- Bässler, Andreas: Lehmann, Christoph, in: Frühe Neuzeit in Deutschland 1520–1620. Literaturwissenschaftliches Verfasserlexikon, hg. v. Wilhelm Kühlmann u.a. Berlin/Boston 2015, Sp. 77–82.
- Moser-Rath, Elfriede: Lehman[n], Christoph, in: Killy Literaturlexikon: Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraums, hg. v. Wilhelm Kühlmann. 2. Aufl., Bd. 7. Berlin/Boston 2010, S. 297f.
- Moser-Rath, Elfriede: ‚Lustige Gesellschaft‘. Schwank und Witz des 17. und 18. Jahrhunderts in kultur- und sozialgeschichtlichem Kontext. Stuttgart 1984.

ompet. a. bi. qui tamen ipſus eſt canonicus.

Am cōceſſa religioſo a ſupe-
riore ſuo licētia: ut electioni
uiſioni ſi quā de ipſo p̄rige-
re ſui dari poſſit aſſenſum:
nomis vicio viā parer nulli?
ſe e volumus ſtūmatis.

Am cōceſſa religioſo a ſupe-
riore ſuo licētia: ut electioni
uiſioni ſi quā de ipſo p̄rige-
re ſui dari poſſit aſſenſum:
nomis vicio viā parer nulli?
ſe e volumus ſtūmatis.

Am cōceſſa religioſo a ſupe-
riore ſuo licētia: ut electioni
uiſioni ſi quā de ipſo p̄rige-
re ſui dari poſſit aſſenſum:
nomis vicio viā parer nulli?
ſe e volumus ſtūmatis.

Am cōceſſa religioſo a ſupe-
riore ſuo licētia: ut electioni
uiſioni ſi quā de ipſo p̄rige-
re ſui dari poſſit aſſenſum:
nomis vicio viā parer nulli?
ſe e volumus ſtūmatis.

Am cōceſſa religioſo a ſupe-
riore ſuo licētia: ut electioni
uiſioni ſi quā de ipſo p̄rige-
re ſui dari poſſit aſſenſum:
nomis vicio viā parer nulli?
ſe e volumus ſtūmatis.

Am cōceſſa religioſo a ſupe-
riore ſuo licētia: ut electioni
uiſioni ſi quā de ipſo p̄rige-
re ſui dari poſſit aſſenſum:
nomis vicio viā parer nulli?
ſe e volumus ſtūmatis.

SWENZIMMER GEOPRAXEPZE

So bey
Ehr- und Tugendliebenden Geſellſchaften/
mit nußlicher Erglichkeit / beliebt und geübet werden mögen/

Erſter Theil.

Aus Italiäniſchen/ Frantzöſiſchen und Spaniſchen Scribenten
angewieſen/

und jezund ausführlicher auf ſechs Perſonen gerichtet/
und mit einer neuen Zugabe gemehret/

Durch
Einen Mitgenoſſen der Hochlöblichen

SWENZIMMER GESELLSCHAFT.

Nürnberg/
Gedruckt und verlegt bey Wolffgang Endtern.
Im Jahre 1644.

Georg Philipp Harsdörffer: *Frauenzimmer Gesprächspiele / so bey Ehr- und Tugendliebenden Gesellschaften / mit nutzlicher Ergetzlichkeit / beliebt und geübet werden mögen / [...] Aus Italiänischen / Frantzösischen und Spanischen Scribenten angewiesen / und jetzund ausführlicher auf sechs Personen gerichtet und mit einer neuen Zugabe gemehret / Durch einen Mitgenossen der Hochlöblichen Fruchtbringenden Gesellschaft*. Nürnberg: Wolfgang Endter der Ältere 1644–1646 (VD17 23:234563C).

[11] Bl., 300 S., [10] Bl., 472 S., [22] Bl., 622 S., [56] Bl., 499 [d.i. 501] S., [61] Bl., 345 S.

Sign.: 1005043/1–6 – Prov.: Stadtbibliothek Berlin, Göritz-Lübeck-Stiftung, GL 1864

Georg Philipp Harsdörffer (1607–1658) stammte aus einer alteingesessenen Nürnberger Patrizierfamilie. Er studierte in Altdorf und Straßburg Jura, schon während des Studiums eignete er sich aber ein polyhistorisches Wissen an, das er während einer fünf Jahre dauernden Grand Tour durch Europa noch vertiefte und verfeinerte. Zeit seines Lebens war er in Nürnberg als Jurist tätig, zuletzt als Mitglied des Inneren Rats. Die zeitintensive berufliche Tätigkeit hinderte ihn aber nicht daran, eine rege schriftstellerische und literaturpolitische Tätigkeit zu entwickeln. Harsdörffer pflegte zahlreiche Kontakte zu Zeitgenossen und trug wesentlich zur Entwicklung einer geselligen Kultur in Deutschland bei. Im Jahr 1644 wurde auf seine Initiative hin und in Zusammenarbeit mit Johann Klaj und Sigmund von Birken der Pegnesische Blumen-Orden gegründet, zu dessen Wahrzeichen der vor den Toren der Stadt angelegte (und bis heute bestehende) Irgarten wurde. Die schäferliche Fiktion des Ordens bot den Schäfernamen tragenden Mitgliedern ein Forum, in welchem gesellige Umgangsformen spielerisch in Dichtung und Wirklichkeit eingeübt werden konnten. Dieser urban-weltmännische Zug von Harsdörffers Wirken spiegelte sich auch in den Gesellschaftsnamen, die er in den anderen Sozietäten übernahm, wider: In der Fruchtbringenden Gesellschaft wurde er ‚Der Spielende‘ und in der Deutschgesinnten Genossenschaft Philipp Zesens ‚Der Kunstspielende‘ genannt.

Harsdörffer war Vermittler romanischer Kultur in Deutschland, wozu er mit Übersetzungen vor allem aus dem Italienischen und Spanischen, aber auch aus dem Französischen beitrug. Sein rezeptionsgeschichtlich bedeutendstes Werk sind die in den Jahren 1641–1649

Georg Philipp Harsdörffer (1607–1658) pochodził z zasiedziałego rodu norymberskich patrycjuszów. Studiował prawo w Altdorf i w Strasburgu. Już podczas studiów pozyskał wiedzę polihistoryczną, którą pogłębiał i udoskonalał w ramach pięcioletniej wielkiej podróży po Europie. Przez całe życie był w Norymberdze prawnikiem, zaś w ostatnich latach także członkiem Rady Miejskiej. Czasochłonne obowiązki zawodowe nie przeszkodziły mu jednak w prowadzeniu ożywionej działalności literackiej i polityczno-literackiej. Utrzymywał liczne kontakty ze współczesnymi [intelektualistami] i wniósł znaczący wkład w rozwój form kultury towarzyskiej w Niemczech. W 1644 r. z jego inicjatywy i we współpracy z Johannem Klajem i Sigmundem von Birkenem powołano do życia stowarzyszenie o nazwie ‚Pegnesischer Blumen-Orden‘ (Zakon Kwiatów nad rzeką Pegnitz), którego symbolem stał się utworzony u bram miasta (istniejący do dziś) labirynt. Pastoralna fikcja Zakonu stanowiła dla jego noszących pasterskie imiona członków forum, na którym mogli w formie zabaw ćwiczyć towarzyskie obyczaje, zarówno w poezji jak i w rzeczywistości. Odbiciem tego miejsko-światowego rysu aktywności Harsdörffera były również imiona (pseudonimy), które przyjmował w innych stowarzyszeniach; we Fruchtbringende Gesellschaft zwał się ‚Der Spielende‘ (Gracz/Aktor), w Deutschgesinnte Genossenschaft Philippa Zesena ‚Der Kunstspielende‘ (Artysta).

Harsdörffer przyczynił się do popularyzacji kultury romańskiej w Niemczech, zaznaczając własny wkład zwłaszcza w przekładach, głównie z włoskiego i hiszpańskiego, ale też z francuskiego. W kontekście dziejów recepcji jego najważniejszym dziełem pozostaje wydany w latach 1641–1649 pt. *Frauenzimmer Gesprächspiele* (*Konwersacyjne zabawy niewiast*)

erschienenen *Frauenzimmer Gesprächspiele*; ab Teil 3 verzichtete der Autor auf den Zusatz ‚Frauenzimmer‘.

Das Werk legte den Grundstein für eine eigenständige deutsche Gesprächskultur. Den Vorbildern des *Il Cortegiano* (1528) von Baldassare Castiglione und der *La Civil Conversation* (1574) Stefano Guazzos folgend, stellte Harsdörffer 300 ‚Gesellschaftsspiele‘ in Dialogform zusammen, deren thematisches Spektrum weit gefasst ist und auch naturwissenschaftliche Themen nicht auslässt. Die Dialoge sind in einen Erzählrahmen eingefügt, den die Unterhaltungen einer Gruppe von sechs Männern und Frauen bilden, die einander zum Erzählen auffordern und dabei ihre Sprachkunst und Versatilität an den Tag legen. Die erzählten Geschichten haben zugleich eine unterhaltende und erzieherische Funktion. Vor allem stellen sie aber die Möglichkeiten der deutschen Sprache unter Beweis, die es mit den anderen europäischen Sprachen an Biegsamkeit aufnehmen könne. Im *Vorbericht an den Lesenden* des ersten Teils der *Gesprächspiele* erklärt Harsdörffer, dass er eine ‚Anleitung‘ geben möchte und

[...] einen Weg weisen / wie bei Ehr- und Tugendliebenden Gesellschaften freund- und fruchtbarliche Gespräche aufzubringen / und nach Beschaffenheit aus eines jeden sinnreichen Vermögens fortzusetzen. Eingedenck / daß gute Gespräch gute Sitten erhalten und handhaben / gleichwie böse selbe verderben (Bijj’).

In der Lodzer Sammlung befinden sich der dritte, vierte, fünfte und sechste Teil der Ausgabe von Harsdörffers Werk und der erste Teil der zweiten Ausgabe von 1644. Alle stammen aus den Beständen der Göritz-Lübeck-Stiftung und waren Teil der Sammlung der Berliner Stadtbibliothek. Der Einband ist bezogen mit Blättern aus einer makulierten Inkunabel des *Liber sextus decretalium* von Papst Bonifatius VIII. aus dem Jahr 1479.

zbiór. Począwszy od części trzeciej autor zrezygnował z dopisku ‚Frauenzimmer‘.

Jego dzieło stanowi fundament niezależnej niemieckiej kultury konwersacji. Podążając śladem *Il Cortegiano* Baldassare Castiglione (1528) i *La Civil Conversation* Stefano Guazzo (1574), Harsdörffer zestawiał w formie dialogowej 300 „zabaw towarzyskich“ o szerokim spektrum tematycznym, nie wyłączając nawet zagadnień naukowych. Dialogi zamieszczono w narracyjnej ramie, jaką tworzą rozmowy sześciu mężczyzn i kobiet, zachęcających się wzajemnie do opowiadania historii, a przy tym do demonstrowania własnej wszechstronności i umiejętności językowych. Opowieści pełnią funkcję rozrywkową i zarazem edukacyjną, ale przede wszystkim demonstrują możliwości niemieczyny, która pod względem giętkości może konkurować z innymi językami europejskimi. We wstępie *Vorbericht an den Lesenden* w pierwszej części swych zabaw konwersacyjnych Harsdörffer wyjawia, że chciałby przekazać ‚instrukcje‘ i

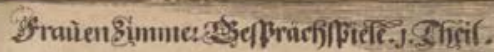
wskazać drogę / jak prowadzić przyjazne i owocne rozmowy w kręgach miłujących honor i cnotę / i w zgodzie z własną osobowością użytecznie je pomnażać. Miej na uwadze / że dobra rozmowa utrwala i uczy dobrych manier / tak samo jak zła owe psuje (Bijj’).

W łódzkich zbiorach znajdują się trzecia, czwarta, piąta i szósta część wydania dzieła Harsdörffera oraz pierwsza część drugiego wydania z 1644 r. Wszystkie należały do zasobów Göritz-Lübeck-Stiftung i pochodzą z księgozbioru berlińskiej Biblioteki Miejskiej. Oprawę pokrywają strony z (przeznaczonego na makulaturę) uszkodzonego inkunabułu *Liber sextus decretalium* papieża Bonifacego VIII z 1479 r.

→ Sign. 1005043: Harsdörffer: *Frauenzimmer Gesprächspiele*, Bd. 1, 3 und 5.

Literaturhinweise / Bibliografia

- Böttcher, Irmgard: Der Nürnberger Georg Pilipp Harsdörffer, in: Deutsche Dichter des 17. Jahrhunderts. Ihr Leben und Werk, hg. v. Harald Steinhagen und Benno v. Wiese. Berlin 1984, S. 289–346.
 Niefanger, Dirk: Barock. Lehrbuch Germanistik. 3., erweiterte Auflage. Stuttgart/Weimar 2012.
 Zeller, Rosemarie: Georg Philipp Harsdörffer, in: Killy Literaturlexikon: Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraums, hg. v. Wilhelm Kühlmann. 2. Aufl., Bd. 5. Berlin/Boston 2009, S. 20–23.

БЕРНАТЕНБЕРГЕ/

Ben Ehrs und Tugendliebenden Gesellschaften auszuüben!

Drucker Theil:

Samt einer Zugabe genant:

ALLEGH.

Verfasser

Durch einen Mitgenossen der hochlöblichen

ଶିବରାତ୍ରି ପର୍ବ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗୁରୁଗୁଣାବଳୀ

Würzburg/

In Verlegung Wolfgang Enders.

M. DC. XXXXIII.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA W ŁODZI

1005043

BUŁ

